

Functionally-semantic approach to learning the factors of a language is one of the main directions of the modern theoretical linguistics. In this aspect the learning of the elements of the scientific language is very actuality.

Researching of the scientific language causes the necessity of finding out the characteristics of the different style forming means. The differently-formed prepositions are among them (у зв'язку з, з огляду на and etc).

These elements are actively used in the texts of the scientific style of the modern Ukrainian language. It causes by the specifics and actively development of the science. The progressive increase of the scientific information causes the importance to express the thoughts exactly and briefly and use the new means of their expression. And differently-formed prepositions are characterized by the ability to express different shades of thoughts unchangeably.

Traditionally considered, that the prepositions, which have two or more differently-formed components, in most cases, have one meaning, their semantic forming is clear, but these elements have the ability for polysemantics, which is differently realized in the functional styles.

For finding out the different aspects of the semantics of the polysemantic differently-formed prepositions in a language of science, the texts of different scientific genres of the modern Ukrainian language were chosen by the author.

That was found out in the results of the analyses. Even if in a number of the polysemantic differently formed prepositions there are some elements, which in scientific style are not fully realize the different aspects of the semantic to compare with other functional styles of the modern Ukrainian language, mostly all polysemantic differently-formed prepositions in scientific language display the different aspects of meaning, they update one of the components of the semantics depending on the communicative reason.

Key words: *scientific style, polysemantics, differently formed prepositions, semantics, the component of the semantics.*

УДК 811.161.2'367.4:001.4

Л. Б. Гаращенко

КАТЕГОРІЙНИЙ РІЗНОВИД ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОЇ МОТИВАЦІЇ АНАЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті виявлено специфіку мотивації науково-технічних аналітичних термінів з огляду на когнітивні механізми їхнього творення, розглянуто категорійний різновид пропозиційно-диктумної мотивації складених термінів. Визначено транспозиційні пари синтаксичних дериватів, які виступають компонентами терміносполук.

Ключові слова: *аналітичні терміни, науково-технічна термінологія, пропозиційно-диктумна мотивація, транспозиція, мотиватор, синтаксичний дериват.*

Термінологічна номінація невід'ємна від процесу наукового пізнання й трансформації об'єктивної дійсності, що викликає потребу досліджувати термін не лише як одиницю особливої функціональної метамови, а і як результат пізнавальної діяльності людини, засіб концептуалізації спеціальної інформації.

У сучасних національних терміносистемах різних галузей знань аналітична деривація є одним із продуктивних способів номінації. Продуктивність цього способу зумовлена як лексичною природою терміна, так і його функціональним призначенням. За спостереженнями науковців, терміносполуки становлять понад 70 % загальної кількості термінологічних одиниць у різних терміносистемах (праці М. П. Годованої, О. М. Івашишин, Л. В. Козак, Л. Д. Малевич, Б. П. Михайлишина, О. В. Чуєшковой, О. Г. Чумак, Д. П. Шапран та інших).

Аналітичні терміни підпорядковуються внутрішньомовним законам і загальнономовним впливам, відображаючи загальні тенденції розвитку сучасної української літературної мови. Вони віддзеркалюють роботу людської когніції, процесів категоризації і концептуалізації, що є двома формами пізнання світу у вигляді класифікаційної діяльності розуму людини. Когнітивна природа інформації, яку передають аналітичні терміни, найрелевантніша для здійснення комунікації.

Мета статті – розглянути категорійний різновид пропозиційно-диктумної мотивації науково-технічних аналітичних термінів, виявити транспозиційні пари синтаксичних дериватів, які виступають компонентами терміносполук.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: дослідити закономірності творення пропозиційно мотивованих номінативних одиниць; визначити різновиди пропозиційно-диктумної мотивації аналітичних термінів науково-технічної термінології; розглянути типи транспозиції; виявити й описати транспозиційні пари синтаксичних дериватів.

З метою з'ясування когнітивної бази мотивації науково-технічних аналітичних термінів було використано розроблену О. О. Селівановою методику когнітивно-ономасіологічного аналізу, що ґрунтується на принципі інтегративної двовекторності дослідження (від ономасіологічної структури аналітичних термінів до структури знань про позначене й навпаки) та на психолінгвістичній моделі породження (продукування) номінативних одиниць. Мотивацію з огляду на психолінгвістичну модель породження найменування витлумачено як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію формування ономасіологічної структури, що здійснюється шляхом вибору мотиватора (-ів) з мотиваційної бази структури знань про позначене в складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості [9, с. 482]. Когнітивно-ономасіологічний аналіз науково-технічних аналітичних термінів дав змогу встановити мотиваційну типологію спеціальних найменувань. Залежно від статусу обраних мотиваторів аналітичних термінів у структурі знань про позначене виокремлено три типи мотивації: пропозиційно-диктумну, асоціативно-метафоричну й змішану.

Пропозиційно-диктумна мотивація характеризується вибором мотиваторів з мисленневих аналогів ситуації, що передають відносно істинну, несуперечливу інформацію про властивості об'єкта номінації, вербалізовану знаками в прямих значеннях. У структурі ментально-психонетичного комплексу такий фрагмент визначено як диктумний компонент, який входить до складу пропозиції чи ототожнюється з нею. Пропозиційні моделі вважаються результатом вибору компонентів пропозиційної структури – певного мисленневого аналога, «що виокремлює і вказує на зв'язки між елементами ситуацій, які потім реалізуються в синтаксичному конструкті чи в інших одиницях» [4, с. 104].

Пропозиційно-диктумна мотивація за загальним семантичним механізмом розглядається як метонімічна, оскільки здійснюється перенесення позначень одного компонента події на інший, назви одного класу предметів або одиничного предмета на інший клас або одиничний предмет, перенесення позначень частини на ціле й цілого на частину за суміжністю, дотичністю двох чи більше складників пропозиції. Цей тип

мотивації науково-технічних аналітичних термінів, залежно від статусу мотиваторів у структурі пропозиції, репрезентований категорійним, гіперонімічним і предикатно-аргументним різновидами.

Предикатно-аргументний різновид пропозиційно-диктумної мотивації ґрунтується на виборі мотиваторів із предикатно-аргументних структур пропозиційного ядра ментально-психонетичного комплексу. Когнітивний механізм цього різновиду мотивації полягає в метонімічному перетворенні знака, що займає одну позицію (мотиватора), на іншу позицію (мотиванта) на ґрунті встановлення конекцій між ними та іншими ймовірними слотами, які можуть імплікуватися.

Гіперонімічний різновид базується на принципах родо-видової категоризації в науково-технічній галузі і використовує знаки компонентів диктуму не з предикатно-аргументної структури, а з її родових корелятивів. Мотиватор-гіперонім служить ядерним компонентом аналітичних термінів, має узагальненіше значення і визначає належність поняття до певної категоріальної ієрархії.

Категорійна мотивація за граматичною природою є транспозиційною. Транспозиція як один із способів номінації актуалізує в ментально-психонетичному комплексі знання про мову, зокрема про граматичні класи слів – частини мови [8, с. 164]. Такий різновид мотивації відзначається дублюванням когнітивної позиції мотиватора за транспозиційної похідності й за характером творення і є метонімічним. Метонімічний характер категорійної мотивації виявляється в перенесенні за суміжністю «ономасіологічних частиномовних категорій на найвищому рівні концептуалізації» [8, с. 165]. Перенесення значення слова з однієї граматичної категорії, у якій воно сформувалося, до іншої «не означає зміни в семантико-граматичній природі цього значення» [5, с. 155]. На переконання О. С. Кубрякової, у категоризації явищ світу найвищі абстракції досягаються тоді, коли їх класифікують за частинами мови. «Не можна здійснити акту найменування певної субстанції, не встановивши, чи це предмет або процес, стан або ознака, дія або властивість... В ієрархії категорій, які визначають місце номінативної одиниці в системі мови, найвищий рівень становлять частиномовні категорії з їхніми глибокими семантичними й ономасіологічними підвалинами» [7, с. 156].

Теорію транспозиції вперше опрацював Ш. Баллі, увівши це поняття на позначення процесу, за якого «мовний знак змінює граматичне значення, повністю зберігаючи семантичне, перейнявши на себе функцію якої-небудь лексичної категорії (іменника, прикметника, прислівника), до якої він не належить» [2, с. 130]. Дослідник виокремив два типи транспозиції: функціональну, що стосується категорійного переходу слова з однієї частини мови до іншої без зміни семантики похідного, та семантичну, пов'язану зі зміною чи заміною категорійної семи – семантичного стрижня частини мови. Л. Теньєр описав три різновиди транспозиції під назвою «трансляція»: використання того самого слова з різними вторинними синтаксичними значеннями; міжкатегорійні переходи в межах того ж значення; міжкатегорійні переходи, що супроводжуються змінами в значенні дериватів [10, с. 378].

У традиційному словотворі розрізняють лексичну й синтаксичну деривації. За синтаксичної деривації відбувається перехід слова з однієї частини мови до іншої й набуття нових категорійних і граматичних ознак зі збереженням загального поняттєвого змісту, наприклад: *нагнітати* → *нагнітання* – змінилася морфемна будова слова й частиномовна належність, а лексичне значення залишилося незмінним («натискаючи, переміщати і зосереджувати в обмеженому просторі (повітря, рідину тощо)» [3, с. 707]). Отже, пропозиційне місце обох знаків – деривата і мотиватора –

залишається незмінним. З огляду на це в словотвірному відношенні категорійна мотивація ототожнюється з синтаксичною деривацією.

Дискусійним питанням сучасної лінгвістики залишається склад транспозиційних пар синтаксичних дериватів. На думку І. С. Улуханова, члени транспозиційних пар повинні позначати одну й ту ж реалію, яка в мові може граматично інтерпретуватися по-різному. Дослідник вважає транспозиційними відношення між діями та ознаками: 1) «дія – дія»: дієслово – іменник (*читати – читання*); 2) «ознака – ознака»: прикметник – деад'єктивний іменник (*білий – білизна*); 3) «ознака – ознака»: прикметник – прислівник (*швидкий – швидко*) [11, с. 150]. Ю. Д. Апресян розрізняє чотири транспозиційні пари: віддієслівні іменники, відприкметникові іменники, відсубстантивні відносні прикметники, відприкметникові прислівники [1, с. 72]. І. М. Ширшов виводить вісім груп синтаксичних дериватів: віддієслівні іменники; відіменні дієслова; відприкметникові іменники; відіменникові прикметники, відприкметникові прислівники; відприслівникові прикметники; віддієслівні прикметники й відприкметникові дієслова [12, с. 90].

Когнітивно-ономасіологічний аналіз науково-технічних аналітичних термінів уможливив виявлення п'яти транспозиційних пар синтаксичних дериватів, які виступають компонентами терміносполук:

1) віддієслівні іменники-транспозити як предметні позначення дій / процесів: *поглинати* (мотиватор предикат) → *резонансне поглинання* (дериват), а також *опалювати* → *парове опалювання*, *прокатувати* → *гвинтове прокатування*, *розподіляти* → *розподіл швидкості*, *тужавіти* → *тужавіння бетону*, *центрифугувати* → *відстійне центрифугування* тощо. Безумовно, віддієслівні іменники дають змогу мовцям мислити подію та дію як деякі аналоги предметів у сфері свідомості [7, с. 176];

2) відад'єктивні іменники, що вживаються на позначення назв властивостей речовин, якостей предметів, явищ, процесів науково-технічної галузі: *міцний* (мотиватор квалітатив) → *вібраційна міцність* (дериват), а також *активний* → *капілярна активність*, *пружний* → *поверхнева пружність*, *прозорий* → *прозорість оліфи*, *крихкий* → *теплова крихкість*, *стійкий* → *стійкість споруд* тощо. У таких похідних відбулося метонімічне асоціативне перенесення з абстрактного поняття на конкретне (властивість – хімічний чи фізичний вияв властивості). Так, слово *кислота* спочатку позначало властивість рідини, що має гострий смак, схожий на смак оцту, лимона тощо. Згодом воно набуло значення «хімічна сполука (зазвичай кисла на смак), яка містить водень, що може заміщатися металами під час утворення солей» [3, с. 537]: *аккумуляторна кислота*, *вугільна кислота*, *мурашина кислота*, *соляна кислота* тощо. Відад'єктивні іменники зберігають значення ознаки мотивувальних прикметників. Утворення таких номінативних одиниць «супроводжується підведенням ознакових значень під загальну категорію субстанції» [6, с. 125];

3) відсубстантивні прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені (з чого складаються): *алмаз* (мотиватор фабрикатив) → *алмазний бур* (дериват), а також *залізобетон* → *залізобетонна конструкція*, *метал* → *металева шина*, *мідь* → *мідний дріт*, *повість* → *повстяна прокладка*, *чавун* → *чавунне литво* тощо;

4) віддієслівні прикметники: *брошурувати* (мотиватор предикат) → *брошурувальний агрегат* (дериват), а також *зварювати* → *зварювальний автомат*, *з'єднувати* → *з'єднувальний дефект*, *кріпити* → *кріпильна деталь*, *розпилювати* → *розпилювальний абсорбер*, *розклинювати* → *розклинювальна дія* та ін.;

5) відад'єктивні прислівники: *абсолютний* (мотиватор квалітатив) → *абсолютно жорстке тіло* (дериват), а також *попередній* (мотиватор темпоратив) → *попередньо напружений бетон, статичний* → *статично невизначена балка* тощо. Значення відад'єктивних прислівників збігається зі значенням категорії прикметників. Як зазначають автори праці «Нариси з основоцентричної дериватології», потреба такої категорії слів у мові викликана необхідністю мати означення не тільки до класу слів із субстанціальним значенням, а й з предикативним [6, с. 125].

Проведений аналіз засвідчив, що такі термінологічні одиниці мають синтаксичні синоніми, які номінують тотожні поняття, наприклад: *заміна двигуна = замінити двигун, алмазний бур = бур із алмазу, кріпильна деталь = деталь, яка кріпить* тощо.

За умови вторинного позначення синтаксичного деривата категорійна мотивація поступається предикатно-аргументній, наприклад: *видобуток* – 1) «процес добування корисних копалин з надр землі» (*видобуток нафти* – предикат процесу); 2) «певна кількість корисних копалин, видобутих з надр землі» (*добовий видобуток* – квантитатив) [3, с. 133]; *лиття* – 1) «дія за знач. лити 3» (*напівнеперервне лиття* – предикат дії); 2) «те саме, що литво – литі металеві вироби» (*кокільне литво* – об'єктив) [3, с. 615]; *облицювання* – 1) «дія за знач. облицювати» (предикат дії); 2) «матеріал, яким облицювають поверхню чого-небудь» (*вогнетривке облицювання* – медіатив) [3, с. 808]) та ін.

Отже, транспозиція слугує засобом мовної економії, згортаючи частини інформації в компактніші структури, а також дає змогу задовольнити потреби в нових значеннях, пов'язавши їх з уже відомими з попереднього досвіду. Перспективи нашого дослідження перебувають у площині подальшого когнітивно-ономасіологічного вивчення окремих терміносистем, тенденцій до поповнення їх аналітичними номінаціями для одержання цілісної картини концептуального відтворення знань у системі науково-технічної термінології.

Список використаної літератури

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – Москва : Наука, 1974. – 231 с. ; Apresyan Yu. D. Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka / Yu. D. Apresyan. – Moskva : Nauka, 1974. – 231 s.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языкознания / Ш. Балли; пер. с 3-го фр. изд. Е. В. Вентцель, Т. В. Вентцель. – Москва : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с. ; Balli Sh. Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazykoznaniiya / Sh. Balli; per. s 3-go fr. izd. Ye. V. Venttsel, T. V. Venttsel. – Moskva : Izd-vo inostr. lit., 1955. – 416 s.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с. ; Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / uklad. i holov. red. V. T. Busel. – Kyiv ; Irpin : VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
4. Гиздатов Г. Г. Когнитивные модели в речевой деятельности / Г. Г. Гиздатов. – Алма-Аты : Гылым, 1997. – 176 с. ; Gizdatov G. G. Kognitivnyye modeli v rechevoy deyatelnosti / G. G. Gizdatov. – Alma-Aty : Gylym, 1997. – 176 s.
5. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Ленинград : Наука, 1972. – 216 с. ; Katsnelson S. D. Tipologiya yazyka i rechevoe myshlenie / S. D. Katsnelson. – Leningrad : Nauka, 1972. – 216 s.
6. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с. ; Narysy z

osnovotsentrychnoi deryvatolohii / V. V. Greshchuk, R. O. Bachkur, I. F. Dzhochka, N. M. Poslavska. – Ivano-Frankivsk : Misto NV, 2007. – 348 s.

7. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б. А. Серебренникова, Е. С. Кубрякова, В. К. Постовалова ; отв. ред. Б. А. Серебренников. – Москва : Наука, 1988. – 216 с. ; Rol chelovecheskogo faktora v yazyke. Yazyk i kartina mira / B. A. Serebrennikova, Ye. S. Kubryakova, V. K. Postovalova ; otv. red. B. A. Serebrennikov. – Moskva : Nauka, 1988. – 216 s.

8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : моногр. / О. О. Селиванова. – Киев : Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с. ; Selivanova Ye. A. Kognitivnaya onomasiologiya : monogr. / O. O. Selivanova. – Kiev : Izdatelstvo ukrainskogo fitosotsiologicheskogo tsentra, 2000. – 248 s.

9. Селиванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селиванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с. ; Selivanova O. O. Linhvistychna entsyklopediia / O. O. Selivanova. – Poltava : Dovkillia-K, 2010. – 844 s.

10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса : пер. с франц. / Л. Теньер. – Москва : Прогресс, 1988. – 655 с. ; Tener L. Osnovy strukturnogo sintaksisa : per. s frants. / L. Tener. – Moskva : Progress, 1988. – 655 s.

11. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация / И. С. Улуханов. – Москва : Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1996. – 214 с. ; Ulukhanov I. S. Yedinitsey slovoobrazovatelnoy sistemy russkogo yazyka i ikh leksicheskaya realizatsiya / I. S. Ulukhanov. – Moskva : Rossiyskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova, 1996. – 214 s.

12. Ширшов И. А. Множественная словообразовательная мотивация в современном русском языке / И. А. Ширшов. – Ростов-на-Дону, 1981. – 117 с. ; Shirshov I. A. Mnozhestvennaya slovoobrazovatel'naya motivatsiya v sovremennom rusском yazyke / I. A. Shirshov. – Rostov-na-Donu, 1981. – 117 s.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2016

L. B. Harashchenko

THE CATEGORICAL TYPE OF PROPOSITION-DICTUM MOTIVATION OF SCIENTIFIC-TECHNICAL ANALYTIC TERMS

The present article is aimed at examining motivation of scientific-technical analytic terms on the basis of the cognitive mechanisms of their creation. The cognitive-onomasiological methods ascertaining motivation of analytic terms on a cognitive basis have been applied in succession. The given methods are based on the investigation of integrative double-vectority principle (from the onomasiological structure of analytic terms to the structure of knowledge about the denoted ones and vice versa) as well as the nominative units producing a psycho-linguistic model. The motivation has been expound as the onomasiological structure forming linguistic-psycho-mental operation. It is performed by a motivator (-s) alternative as for the derivative base of the structure of knowledge about denoted at the complicated system of ethno-consciousness cognitive connections. The proposition-dictum, associative-metaphorical and mixed motivation types have been logically differentiated due to status of analytic terms chosen motivators at the structure of knowledge about denoted. The proposition-dictum motivation has the whole spectrum of motivators out of the situation mentation analogues, explicating relatively true and undiscordant information about peculiarities of object of nomination, verbalized by signs in their direct meanings. The categorical type of the proposition-dictum motivation of analytic terms as special nomination units has been thoroughly analysed. It has been stated that the categorical motivation is transpositional because of its grammatical nature. The transposition is one of means of

nomination actualized as the mental-psycho-kinetic complex knowledge about language, especially grammatical classes of words – parts of speech. This type of nomination has its specificity as a double motivator cognitive position, based on the transpositional derivation. It is metaphorical for its creation method. The onomasiological analysis of scientific-technical analytic terms has revealed five transpositional pairs of syntactic derivatives as terms-units components, they are verbal substantives-transposites, adjective substantives, substantive adjectives, verbal adjectives, and adjective adverbs. It has been proved that the categorical motivation is inferior to predicate-argument motivation on terms of syntactic derivative secondary nomination.

Key words: *analytic terms, scientific-technical terminology, proposition-dictum motivation, transposition, motivator, syntactic derivative.*

УДК 808.3+808.2:801

В. А. Глущенко

ІДЕЯ МОВНОГО РОЗВИТКУ В СТУДІЯХ О. О. ПОТЕБНІ

Статтю присвячено поглядам О. О. Потебні на мовний розвиток. Проаналізовано такі характеристики мовного розвитку в концепції Потебні, як загальність, об'єктивність, наступність, еволюційність, якісний характер. Особливу увагу приділено тезі Потебні про те, що розвиток мови є поступальним процесом, підпорядкованим прогресу. З цього погляду детально розкрито особливості критики Потебнею теорії двох періодів мовного розвитку.

Ключові слова: *мовний розвиток, загальний, об'єктивний, наступний, еволюційний і якісний характер, теорія двох періодів.*

Твердження про мовний розвиток є однією з основних умов виникнення й існування порівняльно-історичного мовознавства. Тому не випадково, що до проблеми розвитку мови звертаються як історики мови, так і історіографи мовознавства [10]. Проте, незважаючи на це, багато що залишається не до кінця з'ясованим. Це стосується як проблеми в цілому, так і поглядів на мовний розвиток окремих мовознавців, серед яких чільне місце посідає великий український учений Олександр Опанасович Потебня (1835–1891), що й зумовлює **актуальність** пропонованого дослідження.

Метою статті є характеристика мовного розвитку в концепції О. О. Потебні з акцентуванням уваги на методологічному аспекті.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити особливості вивчення мовного розвитку в студіях Потебні (у контексті досліджень його попередників); 2) охарактеризувати критику Потебнею теорії двох періодів мовного розвитку; 3) дати всебічну оцінку відповідних концепцій з позицій сучасної компаративістики й лінгвістичної методології; 4) показати принципову новизну низки тверджень, що зберігають свою значущість для сучасної лінгвістики й чекають подальшого поглиблення.

Відповідно до мети й завдань дослідження в нашій роботі застосовано **актуалістичний метод**.

У наших публікаціях [5; 6] у загальних рисах висвітлено погляди Потебні на мовний розвиток. Підготовка й публікація цієї статті викликана бажанням автора більш